

O‘ZBEK TILI BADIY DISKURSIDA HARAKAT BIRIKMALI FE’LLAR  
XUSUSIYATLARI

**Shohida Tahirova Nasriddinovna,**

*O‘zbekiston Milliy universiteti o‘qituvchisi*

*E-mail: [shohidatohirova2@gmail.com](mailto:shohidatohirova2@gmail.com) Tel: (99) 8145270*

**Annotatsiya:** *Maqolada o‘zbek tili badiiy diskursida harakat birikmali fe’llar xususiyatlari va ular hosil qilgan semantik xususiyatlari ochib beriladi. Harakat birikmali fe’llar ishtiroki va ularning ma’no xususiyatlari, badiiy diskursdagi rivoji, ilmiy matnlarga imkoniyatlari haqida fikr-mulohaza yuritilgan. O‘zbek tili nashrlaridagi harakat fe’llari, izohli lug‘at, o‘zbek tili badiiy uslubidagi so‘lar va fe’lli birikmalar bilan dalillangan.*

**Kalit so‘lar:** *fe’l, fe’lli birikmalar, harakat birikmali fe’llar, matn, badiiy matn, diskurs, badiiy uslub, o‘zbek tili*

**ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ С СОЧЕТАНИЯМИ ДВИЖЕНИЯ В  
ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА**

**Аннотация:** *В статье раскрываются особенности глаголов с сочетаниями движения в художественном дискурсе узбекского языка, а также их семантические характеристики. Рассматриваются участие глаголов с сочетаниями движения и их смысловые свойства, развитие в художественном дискурсе, а также возможности применения в научных текстах. Материал подкреплён глаголами движения из узбекскоязычных изданий, толкового словаря, а также словами и глагольными сочетаниями художественного стиля узбекского языка.*

**Ключевые слова:** *глагол, глагольные сочетания, глаголы с сочетаниями движения, текст, художественный текст, дискурс, художественный стиль, узбекский язык.*

**CHARACTERISTICS OF MOTION COMPOUND VERBS IN  
ARTISTIC DISCOURSE OF THE UZBEK LANGUAGE**

**Abstract:** *The article reveals the characteristics of motion compound verbs in the artistic discourse of the Uzbek language, as well as their semantic features. The participation of motion compound verbs and their semantic properties, their development in artistic discourse, and their possibilities in scientific texts are discussed. The material is supported by motion verbs from Uzbek-language publications, explanatory dictionaries, as well as words and verbal phrases from the artistic style of the Uzbek language.*

**Keywords:** *verb, verbal phrases, motion compound verbs, text, artistic text, discourse, artistic style, Uzbek language.*

**Kirish.** Badiiy matnning til xususiyatlarini o‘rganish tilshunos olimlar tomonidan yillar davomida tahlil qilinib keladi. Nasriy va nazmiy matnlarda, badiiy til sohasida fe’llar, fe’lli birikmalar, qo’shma fe’llarni shakllantirishda tilning semantika bo‘limi muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek tilida harakat birikmali fe’llar odatda leksik harakat fe’li *yur, kel, ket, chiq, kir* va asosiy ma’noni o‘gartiruvchi hamda kengaytiruvchi yordamchi komponenti birikmasidan iborat bo‘ladi. Bu konstruksiyalar o‘zbek tilining og‘zaki va yozma shakllarida keng tarqalgan bo‘lsa-da, ular badiiy diskursda kuchli uslubiy ahamiyat kasb etadi. Tilshunos olimlar ilmiy ishlarda fe’lli qo’shma tuzilmalarni morfologik va sintaktik jihatdan tahlil qilgan, ammo harakat birikmali fe’llarning o‘zbek badiiy nasridagi semantik va uslubiy o‘lchami alohida tizimli tadqiqot predmetiga aylanmagan.

Ushbu maqola harakat birikmali fe’llarning o‘zbek badiiy diskursida qanday faoliyat ko‘rsatishi, ular qanday semantik kategoriyalarni ifodalashi va yozuvchilar tomonidan qanday adabiy maqsadlarda qo‘llanilishini tahlil qilishni maqsad qilib qo‘yadi. Tadqiqot natijalari pedagogik grammatikalar, lug‘atshunoslik va o‘zbek badiiy uslubi tadqiqotlari uchun nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

**Mavzuga doir adabiyotlar tahlili.** O‘zbek tilshunosligida qo’shma fe’llar tizimini o‘rganish Rasulov R. tomonidan chuqur morfosintaktik tavsif berilgan bo‘lib, unda fe’l-fe’l birlashtirishning asosiy qoliplari hamda ularning grammatik funksiyalari aniqlangan.<sup>1</sup> Nazarov bu tahlilni og‘zaki diskursga kengaytirib, qo’shma fe’llarning so‘lashuv uslubida rasmiy yozma tilga nisbatan ancha ko‘proq uchraydigan ekanligini ko‘rsatdi.<sup>2</sup>

Yunusova M. o‘zbek nasridagi fe’lli konstruksiyalarning uslubiy qo‘llanilishiga to‘xtalgan,<sup>3</sup> biroq uning tadqiqoti asosan aspektual qiymatlariga qaratilgan edi va harakat semantikasi alohida ko‘rib chiqilmagan. Shodmonov va Mirzayev grammatika tavsiflarida harakat birikmali fe’llarning ayrim misollarini keltirgan,<sup>4</sup> ammo ularning taqsimlanishi va adabiy funksiyalari haqida tizimli hisob-kitob amalga oshirilmagan.

O‘zbek tilining izohli lug‘ati harakat fe’llarining asosiy leksik ta’riflarini va kolloqatsiya qoliplarini o‘z ichiga oladi. Bu leksikografik manba badiiy qo‘llanishni me’yoriy asos bilan qiyoslash imkonini beradi. Abdulla Qahhor, O‘tkir Hoshimov, Xurshid Do‘stmuhammad va Isajon Sultan asarlari o‘zbek badiiy tilida harakat birikmali fe’llarning uslubiy qo‘llanilishi namunalari sifatida ko‘rib chiqiladi.

O‘zbek tilshunosligida badiiy uslub tadqiqoti sohasidagi aniqlangan bo‘shliq – o‘zbek badiiy nasrida harakat birikmali fe’llarning korpusga asoslangan, semantik yo‘naltirilgan tadqiqotining yo‘qligidir. Ushbu maqola ana shu bo‘shliqni to‘ldirish maqsadini ko‘zlaydi.

<sup>1</sup> Rasulov R. O‘zbek tilida qo’shma fe’llar: morfosintaktik tahlil. – Toshkent: ToshDU nashriyoti. 2004. – 210 b.

<sup>2</sup> Nazarov O. O‘zbek so‘lashuv nutqida fe’lli konstruksiyalar. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti. 2011. – 178 b.

<sup>3</sup> Yunusova M. O‘zbek badiiy nasrida aspektual ma’nolar. – Toshkent: Sharq nashriyoti. 2016. – 196 b.

<sup>4</sup> Shodmonov N. Badiiy uslub va til: nazariy masalalar. – Toshkent: Mumtoz so‘z. 2009. – 224 b. va Mirzayev T. O‘zbek tilida fe’l birikmalari. – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti. 2014. – 188 b.

**Tadqiqot metodologiyasi.** Ushbu tadqiqot semantik tahlil bilan to‘ldirilgan korpusga asoslangan sifat metodologiyasini qabul qiladi. Asosiy ma‘lumot manbai 1980-2020 yillar orasida nashr etilgan o‘zbek badiiy nasrining vakili bo‘lgan asarlaridan tuzilgan taxminan 150 000 so‘lik korpusdir. Korpusga Abdulla Qahhor, O‘tkir Hoshimov, Xurshid Do‘stmuhammad va Isajon Sultan kabi taniqli o‘zbek adiblarining roman va qissalari kiritilgan bo‘lib, turli adabiy davrlar va uslublardagi registr xilma-xilligini ta‘minlash maqsadida tanlab olindi.

Badiiy matnlarga qo‘shimcha ravishda, harakat fe‘llarining leksik ta‘riflari va ularning lug‘atda qayd etilgan qoliplarini aniqlash uchun O‘zbek tilining izohli lug‘atidan ham foydalanildi. Metodologik doira uch bosqichli tahliliy jarayonni birlashtiradi. Birinchidan, harakat fe‘llari va ularning qo‘shma shakllari *yur, kel, ket, chiq, kir, tush, o‘t, yugur, uchur* fe‘llari yordamida kontekstdagi kalit so‘z qidiruvlari orqali korpusdan ajratib olindi. Ikkinchidan, misollar semantik kategoriyalarga ko‘ra tasniflanadi. Uchinchidan, tanlangan misollar diskurs funksiyalarini o‘rganish uchun yaqin matniy tahlilga tortildi. Kategoriyalashtirishning ishonchliligi ajratib olingan misollarning 10 foizlik namunasining mustaqil ko‘rib chiqilishi orqali tekshirildi.

**Tahlil va natijalar.** O‘zbek badiiy nasrida harakat birikmali fe‘llarning tuzilmaviy qoliplari quyidagicha tahlil qilinadi. Korpus tahlili shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek badiiy nasridagi harakat birikmali fe‘llar uch asosiy tuzilmaviy qolipga bo‘linadi. Eng ko‘p uchraydigan qolip (barcha holatlarning 62 foizi) leksik harakat fe‘lining yo‘nalish yordamchisi bilan birikuvini o‘z ichiga oladi: *yugurib chiq, yurib ket, kirib kel* kabi. Ikkinchi qolip (24 foiz) harakat fe‘llarining takrorlanishi yoki ketma-ket qo‘yilishini o‘z ichiga oladi: *borib-borib* kabi. Uchinchi qolip (14 foiz) harakat fe‘lini *ol, ber, qo‘y* kabi aspektual yordamchi bilan birlashtiradi.

O‘zbek badiiy matnlarida harakat birikmali fe‘llarning semantik kategoriyalari quyidagicha tahlil qilinadi. Semantik tahlil to‘rtta dominant ma‘no kategoriyasini aniqladi. Birinchi kategoriya – yo‘nalishlilik: *chiqib ketdi, kirib keldi, tushib o‘tdi* kabi konstruksiyalar narrativ doirasida fazoviy yo‘nalishni ta‘minlaydi. Ikkinchi kategoriya – usul va yo‘l birgalikdagi ifodalanishi: *yugurib chiq* konstruksiyasida harakat tarzi (yugurish) tashqi yo‘nalish bilan birlashadi. Yozuvchilar bu kategoriyadan qahramonlar harakatini aniqlik va dinamizm bilan tasvirlash uchun keng foydalanadi.

Uchinchi kategoriya – aspektual-vaqtiy o‘gartirish: bora-bora progressiv harakatni bildirsa, *ketib qoldi* yordamchi *qol* bilan birikib kutilmagan tugallanishni ifodalaydi. Bu qo‘llanishlar burilish nuqtalarini tasvirlovchi narrativ parchalar uchun xosdir. To‘rtinchi kategoriya – hissiy-baholovchi ifodalash: *yurib ketdi* faqat “yurdi” emas, balki tark etish, qaytib bo‘lmaslik yoki hissiy uzoqlashishni anglatadi; *uchib chiqdi* iborasi ishtiyoq yoki jilovlanmaslikni ifodalaydi. Harakat semantikasining bu metaforik kengayishi o‘zbek badiiy diskursining o‘ziga xos xususiyatidir.

O‘zbek badiiy matnlarida harakat birikmali fe‘llarning diskurs funksiyalari quyidagicha tahlil qilinadi. Harakat birikmali fe‘llar o‘zbek badiiy nasrida uch muhim diskurs funksiyasini bajaradi. Birinchisi – xarakter talqini: *Hoshimov romanlarida asosiy qahramonlar yonib-yonib ketdi* (ishtiyoqli qat‘iyat) kabi maqsadli harakat birikmasi bilan,

salbiy qahramonlar esa *urib chiqdi, uchib ketdi* kabi tartibsiz harakat birikmasi bilan tavsiflanadi. Ikkinchisi – narrativ tezlashtirish: yuqori kuchlanishli parchalar tavsifiy parchalarga nisbatan yuqori harakat birikmali fe’llar zichligini o‘z ichiga oladi. Uchinchisi – koheziv bog'lovchi vazifasi: yozuvchi bir sahnada yugurib chiqdi shaklida qahramonni joriy etib, keyingi kontekstda xuddi shu harakat sxemasiga (yugurib kela olmasdi) qaytishi mumkin, bu esa matn bo‘ylab mavzuli va hissiy rezonans yaratadi.

**Xulosa va takliflar.** Ushbu tadqiqot o‘zbek badiiy diskursidagi harakat birikmali fe’llarning ko‘p qatlamli lingvistik konstruksiyalar ekanligini ko‘rsatdi. Tuzilmaviy jihatdan ular fe’l-yordamchi biriktirishning uch asosiy qolipiga, takrorlanishga va modal kengaytmaga bo‘linadi. Semantik jihatdan ular yo‘nalishlilik, usul va yo‘ning birgalikdagi ifodalanishi, aspektual-vaqtiy o‘gartirishlar va hissiy-baholovchi ma’nolarni ifodalaydi. Diskurs darajasida ular xarakter talqini, narrativ tezlashtirish va matniy koheziva vositalari sifatida xizmat qiladi.

Harakat birikmali fe’llar tizimi o‘zbek grammatikasining markaziy resursi bo‘lib, pedagogik grammatikalar va til o‘qitish materiallarida ularga ko‘proq e’tibor berilishi talab qilinadi. Kelajakdagi tadqiqotlar she’riyat, dramaturgiya va zamonaviy raqamli badiiy shakllarni ham o‘z ichiga olgan holda korpusni kengaytirishga qaratilishi kerak.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rasulov R. O‘zbek tilida qo‘shma fe’llar: morfosintaktik tahlil. – Toshkent: ToshDU nashriyoti. 2004. – 210 b.
2. Nazarov O. O‘zbek so‘lashuv nutqida fe’lli konstruksiyalar. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti. 2011. – 178 b.
3. Yunusova M. O‘zbek badiiy nasrida aspektual ma’nolar. – Toshkent: Sharq nashriyoti. 2016. – 196 b.
4. Shodmonov N. Badiiy uslub va til: nazariy masalalar. – Toshkent: Mumtoz so‘z. 2009. – 224 b.
5. Mirzayev T. O‘zbek tilida fe’l birikmalari. – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti. 2014. – 188 b.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. 2006–2008. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi.